

Ա. ՇԱՀԻՆՅԱՆ

ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆ-ՀԱՄԱԶԱՍՊՅԱՆ ՏՈՀՄԸ ՀՅՈՒՄԻՍԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ
XII—XIII ԴԱՐՆԵՐՈՒՄ

Միջնադարյան հայ խոշորագույն քաղաքական գործիչ և զորավարներ Զաքարե և Իվանե եղբայրները XII դարի վերջերին և XIII դարի սկզբներին, հարևան Վրաստանի օգնությամբ օտար զավթիչներից ազատագրեցին Հայաստանի զգալի մասը:

Զաքարյանների զլխավորությամբ կազմակերպված ռազմական այդ հաղթարշավներին մասնակցում էին նաև իրենց վասալ մի շարք անվանի հայ զորավարներ ու իշխաններ, որպիսիք էին Սյունյաց Օրբելյանները, «Մեծ սպարապետն Բուբայն» (Սանահինի վանք, Հայրավանք: Ստ. Օրբելյանը նրան անվանում է «դէդէ պուլ»), Խաղբակյան Խաղբակը, Վասակը, Վաչուտյան Վաչեն, Սարգիս Համազասպյանը և այլն: Վերջինս ամենայն հավանականությամբ վերը նշված ժամանակամիջոցում ակտիվ կերպով մասնակցել է երկրում օտար զավթիչների դեմ մղվող ազատագրական կռիվներին, իսկ 1201 թվականին հերոսաբար զոհվելով պատերազմում՝ փառավորապես թաղվում է Սանահինի վանքում և նրա շիրմի վրա կանգնեցվում մի հոյակապ, բարձրարվեստ կոթող-խաչքար: Այս և մի շարք այլ կողմնակի հանգամանքներ խոսում են Սարգիս Համազասպյանցի իշխանական բարձր ծագման և որպես միջնադարյան Հայաստանի անվանի զորավարի ու քաղաքական խոշոր գործչի մասին:

Միջնադարյան հայ մատենագրական աղբյուրները, դժբախտաբար, անհրաժեշտ տեղեկություններ չեն հաղորդում Սարգիս Համազասպյանցի կյանքի ու գործունեության վերաբերյալ: Այդ առթիվ նրա հիշատակին Սանահնում կանգնեցված կոթող-խաչքարի արձանագրության մեզ հաղորդած տեղեկություններն էլ խիստ անբավարար են ու կցկտուր:

1965 թվականին Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հայ վիմագրության սեկտորի հյուսիսային Հայաստանի շրջանները կազմակերպած հնագիտական արշավանքի ընթացքում (արշավախմբի ղեկավար, պատմական գիտությունների թեկնածու՝ Ս. Բարխուդարյան, որին մենք ևս մասնակցել ենք որպես վիմագիր և լուսանկարիչ) Մղարդ գյուղում հայտնաբերվեց Սարգիս Համազասպյանցի հիշատակին կանգնեցված երկրորդ արձանագիր խաչքարը, որի հետևանքով պարզվեցին նրա մահվան ժամանակին, ինչպես նաև նրա հարազատներին վերաբերող մի շարք լրացուցիչ և հետաքրքիր տվյալներ:

Այսպիսով, Սարգիս Համազասպյանցի կյանքի ու գործունեության վերաբերող տեղեկությունները մենք քաղում ենք նրա հիշատակին կանգնեցված երկու խաչքարերից և նրանց արձանագրություններից: Դրանցից առաջինը կանգնեցված է Սանահնի վանքում 1215 թվականին, իսկ երկրորդը՝ Մղարդ գյուղում՝ 1201 թվականին:

Սանահնի վանքում Սարգիս Համազասպյանցի հիշատակին կանգնեցված խաչքարն առանց չափազանցության միջնադարյան Հայաստանի խաչքարային կոթողաշինության գլուխգործոցներից և այդ արվեստի դասական հազվագյուտ օրինակներից մեկն է, կերտված կարմիր քարից, բազալտե ոճավորված պատվանդանի վրա: Կոթողի ընդհանուր բարձրությունը 3,66 մ է, ընդ որում բուն խաչքարի բարձրությունը 2,78 մ է, լայնքը վերևում 1,36 մ, ներքևում 1,13 մ, հաստությունը 0,23 մ:

Խաչքարի վերևի ծայրերը հակառակ երեսից քիչ տաշել են այժմյան տեղում, այսինքն՝ Աստվածածին սաճարի գավթի արևմտյան արտաքին կամարներից մեկի տակ տեղագրելու նպատակով: Այն կերտված է ճաշակով և կատարման բարձր արվեստով: Նրա նրբագեղ քանդակներում գերիշխում են երկրաչափական մոտիվները, իսկ բուսական մոտիվներն այնքան են ոճավորված, որ մարդ դժվարանում է սահմանադատել բուսական մոտիվները՝ երկրաչափականից: Խաչքարի արձանագրությունը հրատարակվել է բաղմիցս, բայց առավել ստույգը պրոֆ. Կ. Ղաֆադարյանի՝ հրատարակածն է:

Խաչքարի քիվի վրա գրված է.

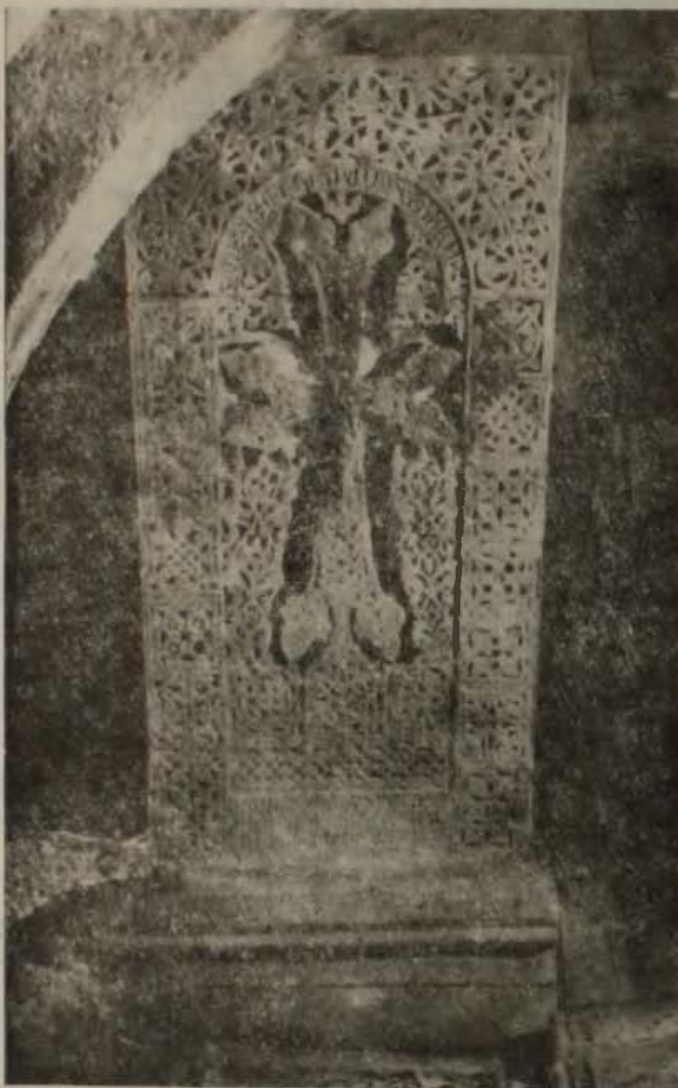
«ՆՇԱՆԴ ԱՅ ԱԻԳՆԵԱՅ ՍԱՐԳՍԻ ՅԱԻՈՒՐՆ ՄԵԾԻ», իսկ թիկունքի ընդարձակ արձանագրության մեջ նշված է.

«Ի ՈԿԴ (=1215 թ.) թվիս
Կանգնեցաւ խաչս յիշատակ
Սարգսի, որդոյ Սմբատայ, թոռ-
ն Համազասպեանց, որ մեռաւ ի
պատերազմի և թաղեցաւ ի դու-
ոն Ածածնիս եւ որդի նորա Սմբա-
տ եւ ամուսինն Աղուտ ետուն ի
Մղարդն գԱբլասադանց հայրեն-
իքն ամենայն շահ ու ղենով յԱծ-
ածինս եւ խ(—40) արաւլար հողո Ուլ
ղայն հանէ յԱծածնէս Գ(=3) ս(ուր)բ ժող-
ովոյն նզովեսցի յԱ(ստուծո)յ: Ես հայր
եւ վարդապետ րրիգոր, Վարդան եւ
ամէն միաբանքս տուաք զամ-
էն եկեղեցիքս քառասնից
տաւնին զերկու եկեղեցին Սմա-
տայ եւ
ղայն Սարգսի Ուլ խաւիանէ զ-
վերադրեալ նզովսն առցեն»:

Այսպիսով խաչքարի արձանագրությունից պարզվում է, որ այն կանգնեցվել է Համազասպյանց թոռ, Սմբատի որդի Սարգսի հիշատակին, որը մեռել է պատերազմում և թաղվել Սանահնի վանքում: Բացի այդ, Սարգսի կին Աղուտը և որդին Սմբատը այդ առթիվ կանգնեցնում են հիշյալ խաչքարը և Մղարդ գյուղից (որն հավանաբար Սարգիս Համազասպյանցի սեփականությունն էր)

1 Կ. Ղաֆադարյան, Սանահնի վանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1957, էջ 124:

Սանահնի վանքին են նվիրում մի շարք կալվածներ, 40 օրավար հող և ստանում համապատասխան պատարագներ: Ինչ խոսք, որ արձանագրության մեղ ընձեռած տվյալները աղոտ են ու թերի: Նախ, որ նրանից չի իմացվում, թե երբ է Սարգիսը մահացել, որովհետև վերը նշված արձանագրության 1215

Սանահնի վանք

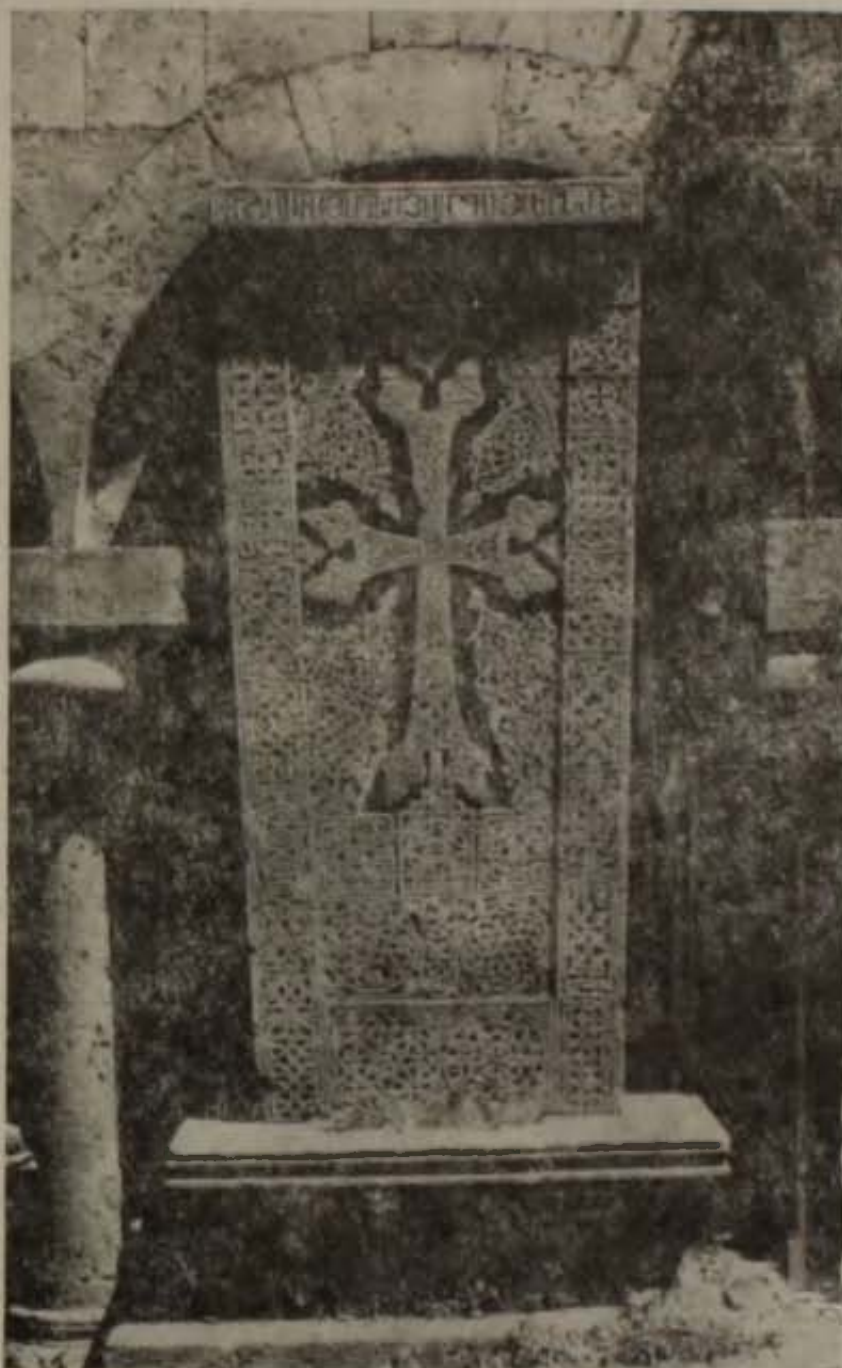
Ամիրսպասալար Սարգսի դամբարանում կանգնեցված խաչքար-կոթողը 1187 թ.

Դործ՝ քանդակագործ-վարպետ Փ. Յ. Ս-ի

թվականը խաչքարի կանգնեցման ժամանակն է ցույց տալիս միայն: Այնուհետև, արձանագրության մեջ չի նշվում Սարգսի մյուս զավակների, նրա կնոջ Աղուտի տոհմաբանության և այլ մի շարք հարցերի մասին:

Ահա այս հարցերի լուսաբանումը տալիս է Մղարզ գյուղի վերոհիշյալ խաչքարն ու նրա արձանագրությունը: Այն գտնվում է գյուղի բնակիչ Մամիջանյան Նիկալի տան ընդարձակ խրատում: Կերտված է բազալտ քարից և կոչվում է «Սուրբ

Սարգիս»։ Այս խաչքարի մոտ գտնվող ճարտարապետականորեն ձևավորված պատվանդանը չի պատկանում իրեն, քանի որ նրա վրա ընդհանրապես խաչքար չի դրվել (փոսիկ չունենալու պատճառով)։ Գյուղի բնակիչների սլատմելով խաչքարն այստեղ բերվել է գյուղի հարավային մասից։

Սանահնի վանք

Սարգիս Համազասպյանց-Մամիկոնյանի հիշատակին կանգնեցված
խաչքար-կոթողը 1215 թ

Խաչքարի քիվի վրա և խաչի հորիզոնական թևերի վերևի երկու կողմերում
գրված է

«ԹԻԻՆ՝ ՈԾ (=1201 թ.) ԵՐ.

Ս(ուր)բ

Սարգի(ս)»

Նրա հակառակ երեսին և հարավային կողմին փորագրված է հետևյալ խիստ
ուշագրավ արձանագրությունը.

Ես Աղուտս դուստ-
 ր նաջմադինին, ամուս-
 ին Սարգսի եւ մայր
 Մամնային
 Ի նացա պակասմանն տո-
 ւաք ի Սանահինն նաց-
 ա հոգոյն զԱբլասադ-
 անց ամեն շահ ու զենով
 ու ընդ (25) օրավար հող, հրամ-
 անաւ Մեծին Զաքարիայի
 եւ կամաւորութ(եամ)ք փեսայ-
 ին իմ Միրիանայ եւ կնոջ
 իւր ընդունաւ. զխաշս
 կանգնեցաք, նզովաւք

փակեցաք, որ մարդ ի սացա (այնուհետեւ կարճ տողերով հարավային կողմին) դուռն չգա զատի Սանահինն ծառաութենէ։ Ով զայս խափանէ յԱստուծոյ և յԱ(ստուածածնեւ նզոված եւ)։

Մղարդի այս արձանագրության շնորհիվ պարզվում է, որ Սարգիս Համադասայանցը բացի Սմբատ որդուց, ունեցել է նաև երկու դուստրեր՝ Մամնան և Ռուզուքանը, որոնցից առաջինը մահացել է հոր մահվան ժամանակներում, իսկ երկրորդը ամուսնացած է եղել հավանաբար ազդեցիկ իշխան՝ Միրիանի հետ, որովհետև նշված հողերի Սանահինի վանքին նվիրման առթիվ բացի երկրի գլխավոր տեր՝ Զաքարե ամիրսպասալարից պահանջվող թույլատրու-թյունից, հարկ է համարվել նաև ստանալ Միրիանի «կամավորությունը»։ Զաքարեն նման պատիվ և հրաման կարող էր տալ միայն իրեն մոտ և հավատարիմ ծառայած մարդկանց ու զորավարներին։

Հետաքրքիր է, որ Մղարդի խաչքարի արձանագրության մեջ, որը գրված է Աղուտի անունից՝ Սանահինի վանքին տրված բացի Աբլասադանց կալվածքից նվիրված է ևս 25 օրավար հող, որը Սանահինի համանման արձանագրու-թյան մեջ դարձել է 40 օրավար։ Թե՛ մեկ և թե՛ մյուս խաչքարերի արձանա-գրության մեջ հողերը նվիրաբերված են նույն վայրում (Մղարդ), սակայն մի գեպքում նվիրատուն միայն Աղուտն է, մյուս դեպքում՝ Աղուտն ու իր որդին՝ Սմբատը։ Ըստ երևույթին այս վերջինիս հաշվին էլ 25 օրավարի վրա ավելաց-վել է ևս 15 օրավար հող։

Մղարդի խաչքարը թվագրված է 1201 թվականով, որն անշուշտ վերաբեր-վում է նաև Սարգիս Համադասայանցի մահվան թվականին, քանի որ արձա-նագրության մեջ ասված է «Թինն : ՈԾ : եր... ի նացա պակասմանն» (իմա՝ Սարգսի մահվան)։ Զաքարյաններն այս ժամանակ ռազմական գործողությու-ններ էին ծավալել Կոտայքում՝ Բջնիի ազատագրության համար²։ Սանահինի հիշյալ խաչքարի արձանագրության «մեռալ ի պատերազմի» հատվածի հի-ման վրա, ամենայն հավանականությամբ, պետք է ենթադրել, որ Սարգիս Համադասայանցը գոհվել է 1201 թվականին Բջնիի ազատագրության համար

2 Բջնին ազատագրվել է 1201 թվականին։ Տե՛ս «Հաւարումն Պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ, ի Վենետիկ», 1862, էջ 138 և «Անանուն ժամանակագրութիւն», Երևան, 1940, էջ 19։

տեղի ունեցող կռիվների միջոցին: Իվ Զաքարե ամիրսպասալարի կարգադրությամբ, կամ թույլտվությամբ նրան փառավորապես թաղել են Սանահնի վանքում «ի դուռն Աստուածածնիս»:

1201 թվականին Սարգիս Համազասպյանցի մոտ 40—45 տարեկան կլիներ, որովհետև, ինչպես նշված է Մղարդի խաչքարի արձանագրության մեջ, նրա դուստր Ռուզուբանն արդեն ամուսնացել էր Միրիանի հետ, հետևաբար ամուսնացրած աղջիկ ուներ: Կարելի է շտարակուսել, որ Սարգիս Համազասպ-

Հաղրատավանք

Ուփանանց տոհմի դամբարանը 1211—1220 թթ.

յանցը նախքան Բչնիի ազատագրումը մասնակցել էր նաև Արագածոտնի, Անբերդի, Անիի և Հայաստանի մի շարք այլ բնակավայրերի ազատագրական կռիվներին:

Որ Սարգիս Համազասպյանցի Զաքարյանների անվանի և սիրված քաջամարտիկ զորավարներից մեկն է եղել ապացուցում է այն փաստը, որ նրան թաղել են, այդ ժամանակ Զաքարյանների տոհմական հանգստարան հանդիսացող, Սանահնի վանքում, որտեղ նախապես 1187 թվականին թաղված էր Զաքարե և Իվանե եղբայրների հայր՝ ամիրսպասալար Սարգիս Զաքարյանը³:

3 Կ. Ղ ա ֆ ա դ ա ր յ ա ն, Սանահնի վանքը, էջ 178—179:

և որտեղ 1212 թվականին թաղվեց նաև ինքը՝ ամիրսպասալար Ջաֆարեն⁴։ Բացի այդ, Սարգիս Համազասպյանցի մահից 14—15 տարի անց, նրա շիրմի վրա այնպիսի մի խաչքար-կոթող են կանգնեցվում, որն իր մոնումենտալությամբ ու շքեղությամբ նույնիսկ գերազանցում է ամիրսպասալար Սարգիս Ջաֆարյանի գեղաքանդակ համանման կոթողին, այն էլ իվանե Ջաֆարյանի կենդանության օրոք։ Այս փաստը ևս խոսում է նրա նկատմամբ Ջաֆարյանների բարյացակամ և մտերմական հարաբերությունների մասին։ Վերջիններիս (որպես երկրի տերերի) Սարգիս Համազասպյանցի նկատմամբ ցուցաբերած նման հարգանքն ու վերաբերմունքը, միջնադարյան Հայաստանի պայմաններում, մեծագույն պատիվ պետք է համարել։ Եվ դա իրոք որ այդպես է։

Այստեղ ուշադրության արժանի է արտաքինից երկրորդական թվացող, բայց ուշագրավ և բոլորովին էլ ոչ պատահական մի հանգամանք ևս, որը նույնպես խոսում է վերոհիշյալ տեսակետի օգտին։ Դա այն է, որ Սարգիս Համազասպյանցի հիշատակին Սանահնում կանգնեցված սքանչելի խաչքարը կերտել է նույն այն մեծատաղանդ քանդակագործ վարպետը, որը և 1187 թվականին կերտել էր ամիրսպասալար Սարգսի գեղաքանդակ խաչքարը։

Վերոհիշյալ երկու խաչքարերի կոնստրուկտիվ ձևերի, համաչափությունների և մանավանդ դրանց քանդակային զարդաձևերի կատարման (երբեմն բառացի) առանձնահատկությունների համադրությունից պարզվում է, որ նրանք երկուսն էլ անվերապահ կերպով միևնույն վարպետի անմահ ձեռակերտն են հանդիսանում։ Սարգիս Համազասպյանցի խաչքարի արձանագրության մեջ չի նշված այն կերտող վարպետի անունը, սակայն, բարեբախտաբար, այն պահպանվել է ամիրսպասալար Սարգսի խաչքարի թիկունքի արձանագրության մեջ, որը կազմված է 3 տառերից՝ «Փ. Յ. Ս» ձևով։ Պրոֆ. Կ. Ղաֆադարյանի⁵ կարծիքով դրանք խաչքարի արձանագրությունը փորագրող և այն կազմող վարպետի անվան սկզբնաղբերն են՝ անունը, հայրանունը և որտեղացի լինելը։ Վերոհիշյալ հանգամանքներից ելնելով կասկածից դուրս է, որ Սարգիս Համազասպյանցի խաչքարի կերտողն էլ նույն վարպետ «Փ. Յ. Ս»-ն է, որն առայժմ դեռ չի հաջողվում վերծանել։ Որ «Փ. Յ. Ս»-ն ամիրսպասալար Սարգիս Ջաֆարյանի և Սարգիս Համազասպյանցի (և մի շարք այլ խաչքարերի) քանդակագործ-վարպետի անունն է արտահայտում՝ հաստատվում է խաչքարեր կերտող մեկ այլ վարպետի նմանօրինակ ստորագրության մոտավոր ձևով։

Ստեփանավանի շրջանի Ագարակ գյուղի արևելյան կողմում, ճանապարհի եզրին գտնվում է համեստ, բազալտ քարից կերտված, 1268 թվակիր ոչ մեծ մի խաչքար, որի թիկունքի 9 տողանի արձանագրության անմիջապես վերջում առանձին կետերի մեջ դրված է այն քանդակող վարպետի անունը «Փ. Յ» ձևով, որն հարկավ Փ-ով սկսվող վարպետի անունն է արտահայտում։ Թե ի՞նչ կապ ունեն Սանահնում և Ագարակում խաչքարեր կերտած վարպետներ «Փ. Յ. Ս»-ն և «ՓՅ»-ն՝ առայժմ ոչինչ ասել չենք կարող, բայց որ այդ երկուսն էլ միջնադարյան հայ քանդակագործ վարպետների անունների սկզբնաղբերն են և կամ անունները՝ այդ արդեն անվիճելի է։

⁴ Կ ի Ր ա կ ո ս Դ ա ն ձ ա կ ե ց ի, Պատմություն հայոց, Երևան, 1961, էջ 186, «Անանուն ժամանակագրություն», էջ 19։

⁵ Կ. Ղաֆադարյան, Սանահնի վանքը..., էջ 179։

Այսպիսով, ի մի բերելով վերոհիշյալը, հանգում ենք այն եզրակացության, որ հայ միջնադարյան տաղանդավոր քանդակագործ-վարպետ «Փ. Յ. Ս.»-ն կերտել է և՛ ամիրսպասալար Սարգիս Զաքարյանի և՛ Սարգիս Համազասպյանցի աննման և գողտրիկ խաչքարերը:

Մղարդի հիշյալ խաչքարի արձանագրությունից պարզվում է նաև, որ Սարգիս Համազասպյանցի ամուսին Աղուտը՝ Ուքանանց տոհմից, Ուքանի թոռ և Սմբատի որդի, անվանի իշխան և քաղաքական գործիչ՝ Նաջմադինի դուստրն է: Նաջմադինը, ինչպես ինքն է գրում, Հաղբատավանքում իրենց տոհմական նռախորան դամբարանի խաչքարերից մեկի արձանագրության մեջ՝ վրաց Գեորգի և Թամար թագուհուն «մեծ ծառայություններ մատուցած» անձնավորություն էր, որն իր այդ ծառայությունների դիմաց նրանցից ստացել էր Ծոբի գյուղը (այժմ Վրաստանի սահմաններում) հատուկ հրովարտակով⁶ (սիգել): Հիշյալ արձանագրության մեջ Նաջմադինը իր հերթին Զաքարեի, Շահնշահի և Իվանի աշխատության համար Հաղբատավանքին նվիրել էր Ծոբ գյուղից Զաքևոնք շինականը և Կեչևուտի այգին: Ինչպես վկայում է Կ. Գանձակեցին⁷ Ուքանանց տոհմի ներկայացուցիչները վրաց արքունիքի գործակալներն էին և ինչպես դժվար չէ ենթադրել, նրանք միաժամանակ Զաքարյանների վասալներն էին հանդիսանում:

Պրոֆ. Կ. Ղաֆադարյանը⁸ կազմել է Ուքանանց տոհմի ճյուղագրումը:

Այս բոլորից պարզվում է, որ Ուքանանց իշխանական տունը ազգակցական-խնամիական կապեր ունեւ Համազասպյանց տոհմի հետ (ինչպես տեսանք վերևում՝ Նաջմադինի դուստր Աղուտը Սարգիս Համազասպյանցի կինն էր, որոնք «յալգէ Մամիկոնեան» էին):

Համազասպյանց տոհմի ավագը համարվում է Համազասպյան Մարծպանը: Սրա որդին Սմբատն է, որի դավակները՝ Քուրդը (ամենայն հավանականությամբ սա նույն այն Քուրդ իշխանն է, որի կնոջ՝ Խորիշահի և նրա զավակների հիշատակին Սանահնի վանքում մի հոյակապ խաչքար է կանգնեցված), Հասանը, Համազասպը և Սարգիսը 1191 թ. Սանահնի վանքին նվիրում են Մանթաշի կեսը և Տայքում իրենց ունեցած հողը⁹: Իսկ Տայքը, ինչպես գիտենք ի սկզբանէ անտի, Մամիկոնյանների հայրենական կալվածքն էր, հետևաբար Համազասպյանները Մամիկոնյանց տոհմից էին, ինչպես այդ մասին պարզորոշ կերպով նշված է նաև Համազասպյան Մարծպանի և Համլիկի (1221 և 1239 թթ.) Դսեղի (այժմ Թումանյան) Բարձրաբաշ ս. Գրիգոր վանքում թողած վիմական արձանագրություններում:

Մատենագրական և վիմական աղբյուրներից պարզվում է, որ Մամիկոնյան-Համազասպյան իշխանական տան ներկայացուցիչները XII—XIII դարերում լայնորեն ճյուղավորվում են հյուսիսային Հայաստանում և Զաքարյանների գլխավորությամբ ակտիվ կերպով մասնակցելով երկրում ծավալված աղատադրական պայքարին՝ վերջիններից ստանում են մեծամեծ կալվածքներ և գյուղեր (Մղարդ, Դսեղ, Կարմիր քար, Կկուաշեն, Ծաղկուտ, Ազադակ (այժմ Իդատակ) և այլն):

6 Կ. Ղաֆադարյան, Հաղբատ, Երևան, 1963, էջ 230—1:

7 Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, Երևան, 1961, էջ 98:

8 Կ. Ղաֆադարյան, Հաղբատ, էջ 72:

9 Նույն տեղում, էջ 105—6:

[illegible]

Հավանաբար Սարգիս Համազասպյանին էր պատկանում Մզարդը և շրջակա հողերը:

Համազասպյանների մյուս ճյուղը Դսեղում մեծ կալվածքներ է ձեռք բերում, իսկ Բարձրաքաշ ու Գրիգոր վանքն էլ դառնում է նրանց հոգևոր և տոհմական կենտրոնը:

Նրանց մեկ ուրիշ ճյուղը ընդարձակ կալվածներ է ձեռք բերում Վեդու վերին ակունքներում (Դ. Հովսեփյան):

Եվ այսպես Մամիկոնյան-Համազասպյանները XII—XIII դարերում սկսում են աստիճանաբար զորեղանալ:

Ինչպես նկատեցինք վերևում՝ Համազասպյանները մյուս կողմից խնամիական կապերի մեջ են մտնում Ութանանց իշխանական տոհմի հետ, իսկ Զաքարյանները, ոչ առանց պատճառի, առատաձեռն վարձատրում ու մեծ պատիվների են արժանացնում նրանց:

Այսպիսով, մեզ հետաքրքրող խաչքարերի արձանագրությունների ուսումնասիրությունը որոշակի կերպով ընդարձակում է Զաքարյան իշխանների և նրանց ենթակա ու նրանց հետ սերտորեն կապված հայ իշխանական տոհմերի փոխհարաբերությունները, հատկապես Մամիկոնյան-Համազասպյանների և Ութանանց տոհմերի միջև:

Սանահնի և Դսեղի արձանագրությունների հիման վրա կազմել ենք Համազասպյան-Մամիկոնյան տոհմի հողվածում տպագրվող մոտավոր ճյուղագրությունը¹⁰:

¹⁰ Այն գծագրել է ճարտարապետ Գրիգոր Քոչոյանը, որի համար մեր շնորհակալությունն ենք հայտնում: